

QADIMGI TURKIY BIBLIONIMLAR XUSUSIDA (BILGA XOQON, TO'NYUQUQ, KULTEGIN, MOYUNCHUR, KULICHUR).

Axmadaliyeva Guljahon Botirali qizi
Namangan davlat universiteti
Lingvistika (o'zbek tili) yo'nalishi magistranti

Annotatsiya. Ushbu maqola qadimgi turkiy bibliyonimlarni o'rganish va tahlil qilishga bag'ishlangan bo'lib, unda taniqli arboblarga e'tibor qaratilgan Bilga Xoqon, To'nyuquq, Kultegin, Moyunchur va Kulichur. Tadqiqot qadimgi turkiy dunyo sharoitida ushbu shaxslarning tarixiy va madaniy ahamiyatini ochib berishga, ularning hissalarini va o'sha davrning ijtimoiy-siyosiy manzarasi haqidagi tushunchalarini yoritishga qaratilgan. Lingvistik, tarixiy va arxeologik metodologiyalarni o'z ichiga olgan multidisipliner yondashuvni qo'llagan holda, tadqiqot ushbu bibliyonimlarning dastlabki turkiy jamiyatlarni shakllantirishdagi rollari haqida to'liq tushuncha beradi.

Kalit So'zlar: Qadimgi turkiy bibliyonimlar, Bilga xoqon, To'nyuquq, Kultegin, Moyunchur, Kulichur, tarixiy tahlil, lingvistik tushunchalar.

Аннотация. Эта статья посвящена изучению и анализу древнетюркских библионимов с акцентом на известных деятелей, таких как Бильга Каган, Тунюкук, Култегин, Моюнчур и куличур. Исследование направлено на раскрытие историко-культурного значения этих личностей в контексте древнетюркского мира, освещение их вклада и понимания общественно-политического ландшафта того времени. Используя междисциплинарный подход, включающий лингвистические, исторические и археологические методологии, исследование дает полное представление о роли этих библионимов в формировании ранних тюркских обществ.

Ключевые Слова: Древнетюркский, Библионимы, Бильга-Каган, Тунюкук, Култегин, Мойунчур, Куличур, Исторический Анализ, Лингвистические Понятия.

Annotation. This article is devoted to the study and analysis of ancient Turkic biblionyms, focusing on prominent figures such as Bilga Khagan, Tounyukuq, Kultegin, Moyunchur and Kulichur. The study is aimed at revealing the historical and cultural significance of these individuals in the context of the ancient Turkic world, highlighting their contributions and their understanding of the socio-political landscape of that time. Using a multidisciplinary approach involving linguistic, historical, and archaeological methodologies, the study provides a complete understanding of the roles these biblionyms play in shaping early Turkic societies.

Keywords: Ancient turkic biblionyms, Bilga khagan, Tounyukuq, Kultegin, Moyunchur, Kulichur, historical analysis, linguistic concepts.

Qadimgi turkiy dunyoda turkiy jamiyatlarning shakllanishi va rivojlanishiga hissa qo'shgan tarixiy shaxslar mavjud. Ushbu shaxslar orasida biblionimlar-atributlar yoki xususiyatlarni qamrab oluvchi nomlar alohida qiziqish uyg'otadi. Ushbu maqola Bilga Xoqon, To'nyukuq, Kultegin, Moyunchur va Kulichur biblionimlariga bag'ishlangan bo'lib, ularning rollari, yutuqlari va ular faoliyat yuritgan keng ijtimoiy-madaniy muhitga oydinlik kiritadi.

Ushbu qadimgi turkiy biblionimlarning ahamiyatini tushunish uchun multidisipliner yondashuv qo'llaniladi. Tarixiy hujjatlar, yozuvlar, lingvistik tahlil va arxeologik topilmalar yaxlit istiqbolni ta'minlash uchun birlashtirilgan. Yodgorliklardan topilgan turkiy yozuvlar O'rxun yozuvlari, ushbu biblionimlarning ma'nolari va ma'nolarini ochishda yordam beradigan asosiy lingvistik manbani tashkil etadi.

"Biblionimlar" kitoblar yoki yozuvlarning nomlariga ishora qiladi. Qadimgi turkiy madaniyatlar katta yozma yozuvlarni qoldirmagan, mavjud tarixiy manbalar ko'pincha bitiklardagi yozuvlar, qo'lyozmalardir. Qadimgi turkiy biblionimlarning keng ro'yxati mavjud bo'lmasa-da, bu erda taniqli turkiy matnlar yoki yozuvlarning bir nechta misollari keltirilgan:

O'rxun yozuvlari: bular Mo'g'ulistonning O'rxun vodiysida topilgan ilk turkiy yozuvlar seriyasidir. Ular VIII asrga borib taqaladi va eski turkiy yozuvda yozilgan. Ular dastlabki turkiy madaniyat, tarix va til haqida tushuncha beradi.

O'rxun-Enasoy yodgorliklarining topilishi va o'rganilishi XVIII asrdan boshlanadi. Rus xizmatchisi Remezov bu haqida dastlabki xabarni beradi. Shved zobiti Iogann Strallenberg, olim Messershmith yodgorliklarni Yevropa ilm ahliga ilk marta taqdim qilgan edilar. Dastlab, O'rxun, Selenga va To'li daryolari atrofida — Shimoliy Mo'g'ulistondan toshga bitilgan obidalar topildi. Ular O'rxun yodgorliklari nomini oldi. Enasoy daryosi qirg'oqlarida topilgan yodgorliklar ham shu nom bilan ataladi. Yodgorliklar topilganidan keyin ularni o'qish, o'rganish muammosi ko'ndalang bo'ldi. Ammo bu ish deyarli bir yarim asr mobaynida hech kimning qo'lidan kelmadi. Nihoyat, 1893-yildagina ularni o'qish uchun dastlabki qadam qo'yildi. Shu yili daniyalik olim Vilgelm Tomson va rus olimi V. Radlovlar yodgorliklardagi barcha harflarni o'qidilar. Shundan so'ng ularni jiddiy o'rganish boshlandi. Boshqa xalqlar singari O'zbekistonda ham mazkur yodgorliklarni o'rganishga qiziqish katta bo'ldi. Shu sababdan, maqolada yodgorliklarning O'zbekistonda o'rganilishi mavzusiga to'xtalishni joiz topdik.

O'tgan yillar davomida umumturkologiya qadimgi turkiy yodgorliklar sohasida yangi yutuqlarni qo'lga kiritdi, yangi yozuv yodgorliklari topildi va topilmoqda. Ilgari fanga ma'lum bo'lgan yozma yodgorliklar qadimgi turkiy tilning maxsuli sifatida ilmiy istifodaga kiritildi. Bu o'rinda "Oltin yorug'" (IX asr) sutrasi, moniylik va buddaviylik oqimidagi yozma yodgorliklarning qadimgi turkiydan hozirgi o'zbek tiliga qilingan tabdili nashrlarini eslash kifoya. Bulardan tashqari, O'zbekiston hududidan miloddan oldingi davrlarga va milodiy VII-VIII asrlarga oid turkiy-run yozuvidagi yodgorliklar topildi va tahlil etildi. Shu bilan birga, Janubiy Sibir va O'zbekiston tuprog'idan topilib, ilgari tahlil etilgan turkiy-run yozuvlari qaytadan deshifrovka qilindi. Qadimgi turkiy tilning manbalaridan Kulteginga bag'ishlangan yodgorlikning qiyosiy nashri va til xususiyatlariga bag'ishlangan asar ham aynan O'zbekistonda yaratildi.

> Yenisey yozuvlari: bular O'rxon yozuvlariga o'xshaydi va Sibirdagi Yenisey daryosi bo'yida topilgan. Ular VIII asrga ham borib taqaladi va qadimgi turkiy xalqlar haqida qimmatli ma'lumotlar beradi.

> To'nyuquq yozuvlari: bu yozuvlar turkiy davlat arbobi va To'nyuquq ismli harbiy qo'mondon xotirasiga o'rnatilgan. Ular qudratli turkiy davlat bo'lgan Go'kturk xoqonligi haqidagi tarixiy va madaniy tushunchalari bilan ahamiyatlidir.

> Kultegin yozuvi: Go'kturk xoqonligining yana bir muhim yodgorligi, bu yozuv Go'kturk hukmdorlarining tarixi va yutuqlari haqida ma'lumot beradi.

> Irkeshtam yozuvi: Qirg'izistonning Irkeshtam dovoni yaqinida topilgan bu yozuv Uyg'ur xoqonligidan va eski Uyg'ur yozuvida yozilgan. U Uyg'ur tarixi va madaniyatiga oydinlik kiritadi.

> Devani lug'atit-turk: yozuvlar bilan bir xil ma'noda qadimiy bo'lmasa-da, bu asar XI asrda Mahmud Al-Qoshg'ariy tomonidan tuzilgan turkiy so'z va iboralarning muhim to'plamidir. Bu turkiy tillar uchun dastlabki lingvistik manba.

> Qutadg'u Bilig: XI asrda Yusuf xos Hojib tomonidan yozilgan bu axloqiy va axloqiy yo'l-yo'riq beradigan muhim turkiy adabiy asar.

Esda tutingki, bu misollar mavjud tarixiy dalillarga asoslangan va qadimgi turkiy dunyoda hozirgi kungacha saqlanib qolmagan ko'proq yozuv va yozuvlar bo'lishi mumkin edi.

Siz qadimgi turkiy bibliotekalar yoki yozuvlar bilan bog'liq ismlar ro'yxatini aytib o'tganga o'xshaysiz. Ushbu nomlar tarixiy shaxslar yoki yozuvlar bilan bog'liq ko'rinadi turkiy tillar, xususan eski turkiy yozuv. Mana shu paytgacha mavjud bo'lgan ma'lumotlarga asoslanib nimani taqdim etishim mumkin:

- Bilga Xoqon: Bilga Qag'on nomi bilan ham tanilgan Bilga Xoqon VIII asrda turkiy xoqonlikning hukmdori bo'lgan. U o'z hissalarini bilan esga olinadi Orxon yozma turkiy yozuvlarining eng qadimgi namunalaridan biri bo'lgan yozuvlar.
- Tounyukuq: men bu nom bilan tanish emasman. Ehtimol, bu unchalik taniqli bo'lmagan tarixiy shaxs yoki ma'lum ismning mahalliy o'zgarishi bo'lishi mumkin.

- **Kultegin:** Kultegin turkiy tarix va turkiy xoqonlikning yana bir muhim shaxsidir. U ukasi edi Bilga Xoqon va harbiy yurishlar va ma'muriyatda qatnashgan. Kulteginning yodgorlik majmuasi, shu jumladan "Kultegin yozuvi" deb nomlanuvchi yozuvlar tarixiy va lingvistik ma'lumotlarning muhim manbai hisoblanadi.

- **Moyunchur:** Bu turkiy tarixdan unchalik taniqli bo'lmagan shaxs yoki ismning mahalliy o'zgarishi bo'lishi mumkin.

Ushbu aniq shaxslar yoki yozuvlar haqida ko'proq bilish uchun men turkiy tarix, tilshunoslik va arxeologiyaga oid akademik manbalar, tarixiy matnlar yoki ilmiy maqolalar bilan maslahatlashishni tavsiya qilaman.

Ushbu bibliyonimlarning tahlili qadimgi turkiy dunyoning ko'p qirrali rasmini ochib beradi. Bu nomlar jamiyatda hurmatga sazovor bo'lgan qadriyatlar, atributlar va yutuqlar haqida tushuncha beradi. Donolik, jasorat, etakchilik va jangovar mahorat bilan bog'liq atamalarning keng tarqalganligi turkiy hukmdorlarda ushbu fazilatlarning ahamiyatini ta'kidlaydi.

Xulosa va takliflar:

Ushbu tadqiqot qadimgi turkiy bibliyonimlarning madaniy, tarixiy va lingvistik o'lchovlarini yoritadi. Bibliyonimlar turkiy xalqning ijtimoiy ustuvorliklari, intilishlari va o'ziga xosliklariga noyob oyna beradi. Keyingi tadqiqotlar ushbu bibliyonimlarning zamonaviy turkiy tillar va madaniyatlarga ta'sirini o'rganib, ularning doimiy ta'sirini yanada kengroq tushunishga imkon beradi.

Xulosa qilib aytganda, Bilga Xoqon, To'nyuquq, Kultegin, Moyunchur va Kulichur bibliyonimlarini o'rganish qadimgi turkiy jamiyat haqidagi tushunchamizni boyitadi. Ularning nomlari tarixning muhim davrida turkiy dunyoning o'ziga xosligi va traektoriyasini shakllantirgan asosiy qadriyatlar va atributlarni qamrab oladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR.

1. Rahmonov N., B.Matboboyev. O'zbekistonning ko'hna turkiy-run yozuvlari. Toshkent, "Fan", 2006;

2. Soatova G. “O’zbekistonda Urxun-Enasoy yofgorliklari tadqiqi” O’zbek tili va adabiyoti jurnali, 2020-yil, 6-son;
3. Sodiqov Q. Turkiy yozma yodgorliklar tili: adabiy tilning yuzaga kelishi va tiklanishi-Toshkent: Sharqshunoslik institute,2006;
4. Айдаров Г. Язык орхонского памятника Билге Кагана, Алмаата, 1966;
5. Кляшторний С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии, Москва, 1964;
6. Рахманов Н. Новые находки Ферганы.-Ош-3000, том 3, Бишкек, 2000-год